

УДК 908 (477)+930.1

Ольга Кашаба (м. Харків)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Аналізується процес утвердження історичного краєзнавства в системі національної освіти. Розглядаються теоретичні питання про предмет, об'єкт і завдання історичного краєзнавства. Акцентується увага на виховній і консолідуючій функції історичного краєзнавства в процесі відродження української нації.

Ключові слова: історичне краєзнавство, край, національна освіта, історична наука, національна свідомість.

На початку ХХІ ст. українське суспільство мусить знайти відповіді на низку серйозних внутрішніх й зовнішніх завдань, що викликані часом¹. Правильний алгоритм дасть змогу знайти формулу подальшого поступу українського соціуму, політикуму, економіки, освіти, науки, культури та духовності. Неадекватні відповіді сучасного суспільства на цивілізаційні питання сприятимуть невідворотним процесам стабілізації становища України як відсталой, маргінальної околиці європейського цивілізаційного простору. В зв'язку з цим вітчизняна еліта має постійно зважати на те, що важливим чинником процесу трансформації українського суспільства на динамічну й розвинуту спільноту є завершення становлення сучасної української нації та утвердження засад громадянського суспільства.

Однією з пріоритетних складових формування сучасної української нації є відроджен-

ня національної свідомості і національної пам'яті завдяки реформуванню й модернізації системи національної освіти. Сучасна освіта (в першу чергу, гуманітарна, історична) повинна створювати відповідні підвалини для формування людини-громадянина, розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів. Отже, передбачуваною стає роль історичної освіти в осмисленні багатовікової минувшини, передусім, втрати державності, спроб її відновлення, тобто закономірностей і тенденцій внутрішнього розвитку в загальноукраїнському і регіональному контекстах, та історичного краєзнавства — в розчищенні, відновленні, наповненості джерел національної пам'яті, відживлення, зміцнення та активізації національної свідомості на локально-регіональному рівні. Суспільство, осмислюючи свою історію, зберігаючи і примножуючи скарбницю історико-культур-

ної спадщини, формує у кожного громадянина почуття бережливого ставлення до минушини свого народу, пам'яток історії і культури, а отже воно життєздатне, спроможне творчо розвиватись. Історичному краєзнавству, як складовій історичної освіти, в цьому процесі належить провідна роль.

У визначенні самого терміна “краєзнавство” наріжним поняттям є “край”. Тут варто навести слова І. Франка, який зазначив, що в тодішній науці краєзнавство в основному значенні слова трактувалося, як “опис краю і його природних умов, географія з орографією і гідрографією, геологія, опис фауни і флори, клімату і т. п., одним словом, природознавство краю”². Та вже у часи І. Франка до змісту краєзнавства були включені і дослідження з історії, економіки, фольклору, етнографії краю. Відтоді краєзнавство вийшло далеко за межі природознавства.

Термін “край” в українській мові має глибинний зміст — його ототожнюють з отчою домівкою, “сторонньою”, яку оспівував не один поет, рідною землею, Батьківщиною. Для українців він має виняткове значення ще й тому, що складає кореневу основу топоніму “Україна”. Термін “край” набув семантичного розмаїття в українській мові як за територіальним обширом, так і за духовною спорідненістю. Отже, поняття “край” вміщує дві якісні ознаки: адміністративно-територіальну та етнодуховну, інтимну. Саме вони і є предметом дослідження краєзнавства.

Інтерес, викликаний зацікавленістю історичним краєзнавством, і взагалі проблемами краєзнавства, дає підставу стверджувати, що сьогодні краєзнавство переживає справжнє піднесення. Тільки за роки незалежності в Україні з цієї проблеми захищено більш 20 докторських та кандидатських дисертацій, написано десятки монографій, сотні статей³.

З 1991 р. зусиллями вчених істориків, краєзнавців проведено близько 500 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, “круглих столів”, опубліковані збірники, матеріали яких склали невичерпну скарбницю знань з історичного краєзнавства. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1991 року стала Всеукраїнська спілка краєзнавства (з жовтня 2008 року має статус Національної спілки краєзнавства), яку очолює академік П. Т. Тронько. Спостерігається розгортання роботи на місцях. У біль-

шості областей і регіонів України створено регіональні осередки. Відбувається вдале поєднання академічних і громадських форм роботи в галузі історичного краєзнавства.

Чому краєзнавство користується такою популярністю? На наш погляд, далеко не кожна наука здатна так органічно поєднати минуле, сучасне і майбутнє. Це синтетична галузь знання, що спирається і на природознавчий, і на історичний, і на мистецтвознавчий фундамент. Зацікавленість історичним краєзнавством в Україні має підґрунтя. Можна виділити низку причин, які сприяли сплеску краєзнавчих досліджень:

1. Сплеск локальних і регіональних історичних досліджень. Зміни соціально-економічних і політичних пріоритетів суспільства і держави, що відбуваються останнім часом, спонукають дослідників звертатися до локальної тематики. Розвідки з мікроісторії — є об'єктивним показником кризи і виснаження потенціалу традиційних макроісторичних підходів до вивчення минулого. Чим більше викривається неповнота і неадекватність макроісторичних висновків, ненадійність середньостатистичних показників, направленість домінуючої парадигми на згортання просторої панорами історичного минулого у вузький діапазон, на зведення множини варіантів історичної динаміки до псевдонормативних зразків і норм, тим більш широке розповсюдження отримують мікропідходи. Розроблення нових теоретико-методологічних, науково-методичних засад історичної науки створюють підґрунтя для дослідження локальних об'єктів.

2. Впровадження до наукового обігу історичних джерел регіонального рівня. Локальна тематика набуває актуальності завдяки зняттю грифів і табу з фондів спецслужб СРСР. Розсекречення цих документів сприяє появі досить ґрунтовних досліджень з історії краєзнавчого руху, дає можливість з'ясувати місце історичного краєзнавства в системі національної освіти в радянські часи, проливає світло на “білі плями” регіональної історії, надає можливість розібратися в мотивах, що спричинили згортання краєзнавчого руху, дозволяє проаналізувати причини репресій проти провідних краєзнавців.

3. Науковці намагаються подолати хибне уявлення про те, що “мала історія” може існувати без власного методологічного фундаменту. Теоретичною основою досліджень в істо-

ричним краєзнавстві може бути ціла низка напрямків, течій, теорій у філософії, історії та історіософії. Більш наближеними до істини є синергетичні, стадіально-хвильові підходи, що розглядають історію як хвилеподібний процес, який має можливість відкотитися назад, істотними просторовими диференціаціями, які зумовлюють необхідність дослідження минулого та сучасного конкретних територій, регіонів.

4. Набуває популярності “історія повсякденності”, що зміщує пріоритет досліджень на користь історії краю, родини, соціальної історії. Антропологічний підхід зосереджує увагу дослідників на ментальності, етносі людей минулого, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності. На наш погляд, значення історії повсякденності, яка виступає проти історіографічної традиції, де повсякденність виключається з кола зору, полягає в значному розширенні об’єкту пізнання історії. Крім того, принципова відмінність історії повсякденності відбувається в тому, що дослідження минулого розглядається як процес його реконструкції.

5. Тенденції до федералізації країни. Нові погляди на державний устрій країни створюють необхідність для наукового моделювання сучасної регіональної структури українського соціуму. Це стає одним з пріоритетних завдань. Роль історичного краєзнавства в поясненні місця і ролі регіонів у цьому процесі виступає як необхідна передумова подолання диспропорції регіонального розвитку.

6. Послідовна підтримка краєзнавства, і історичного в тому числі, державою. Невипадково, ще в січні 2001 року Президентом України підписано Указ “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні”. Положення цього документа націлюють державні структури, громадські організації та об’єднання на активне використання краєзнавчого руху у вихованні патріотизму до рідної землі, любові до Батьківщини. Він одночасно вимагає вжиття необхідних заходів щодо підтримки краєзнавчого руху, вирішення організаційних, матеріальних, фінансових проблем у його розгортанні. У зв’язку з цим спостерігаємо впровадження історико-краєзнавчих курсів в систему шкільної й вищої освіти (наприклад, в харківських школах викладається предмет “Харківщинознавство” за рахунок інваріативної частини), створення історико-краєзнавчих музеїв, розроблення но-

вих і відродження старих екскурсійних маршрутів, відновлення пам’яток старовини і мистецтва. Необхідно відмітити, що провідна роль в цьому процесі належить громадським ініціативам, подвижницькій активності освітянської інтелігенції.

Перелік причин, які спонукали сплеск краєзнавчих досліджень останнім часом, привели до того, що краєзнавство посіло належне місце в системі освіти, зокрема, впровадженні навчальних програм з історичного краєзнавства для вузів і шкіл. Водночас ліквідація політичної цензури в книговидавництві, можливість створювати альтернативну навчальну літературу, розвиток процесу конкурентоспроможності у підготовці та виданні підручників для освіти позитивно позначилися на праці авторів над різного роду методичними посібниками. Варто зазначити, що за роки незалежності України з історичного краєзнавства видана така кількість підручників і навчальних посібників, яка значно перевершила масу аналогічної літератури за весь попередній період розвитку освіти (1917–1990 рр.)⁴.

На порозі XXI сторіччя зроблені спроби підготувати узагальнюючі підручники з історичного краєзнавства України. Так, Я. Серкіз видав у Львові підручник “Історичне краєзнавство” (1995 р.), О. Демиденко, О. Іонова, В. Кузнецова — у Харкові посібник “Основи краєзнавства” (1999 р.), Я. Треш’як — у Івано-Франківську посібник “Методика краєзнавчої роботи в національній школі” (2000 р.) тощо.

Позитивно оцінюючи подвижництво авторів на ниві підготовки навчальних підручників та посібників з історичного краєзнавства та регіональної історії на межі XX — XXI сторіч, слід констатувати, що досі в Україні не вироблено єдиних концептуальних засад, критеріїв, методичних принципів щодо їх створення. Всі вони різняться за обсягом тексту, за тематикою змісту, за якістю методичних порад та подачі ілюстративного матеріалу. Далеко не всі краєзнавчі посібники збігаються з навчальними програмами з історичного краєзнавства для вузів і шкіл.

Разом з тим спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства як суспільного явища та рівнем його наукового узагальнення. Механічне змішування різних сфер призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого, багатошарового комплексу дисциплін, під-

ходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Тому, стосовно поняття краєзнавство, водночас спостерігається невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність, умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розроблень, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвиткові всіх напрямків краєзнавства в Україні. В зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства.

Одним з принципових питань теорії, навколо якого точиться дискусія, є питання про зміст, об'єкт і предмет краєзнавства. Деякі вчені вважають краєзнавство “науковою дисципліною”, “методом дослідження”, інші — “дидактичним принципом”, “навчальним предметом”, “методом навчання і виховання” тощо⁵. Такий спектр поглядів свідчить як про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, так й про недостатню зрілість наукової теорії.

Пошуки відповіді на питання пов'язані з розробкою загальної теорії краєзнавства були характерні і для науковців перших десятиліть ХХ ст.

Аналіз основних напрямів досліджень рідного краю в 1920-х роках, наукових і практичних результатів цієї роботи показує, що досліджуваний період був одним з найважливіших етапів у розвитку краєзнавства. Саме в цей період були закладені науково-методичні та організаційні основи краєзнавчої роботи, підготовлені провідні фахівці в цій галузі знань, створені численні науково-дослідні установи краєзнавчого профілю, громадські об'єднання краєзнавців-аматорів. Подібний стан справ дав підставу ряду провідних сучасних вчених-істориків вважати період 1920-х — поч. 1930-х років “золотим часом краєзнавства”⁶.

Питання про те, як слід трактувати і сприймати краєзнавство, ще з моменту його зародження завжди викликало чимало полеміки. Тому дискусія про предмет дослідження краєзнавства і його завдання супроводжувалась зацікавленістю серед наукових, а пізніше і громадських кіл.

Значний внесок у становлення наукового осмислення краєзнавства належить освітянам, педагогам, які в 1920-ті роки намагалися визначити предмет й завдання краєзнавства.

Саме тоді з'являється термін “краєзнавство”, “краєведение”, який замінив раніше поширений “отечествоведение”, “батьківщинознавство”. Зміст цього терміна полягав у тому, що вивчалась історія населення певного краю. Пропонувалося дослідити причини розселення, міграції, соціальний склад народів, які проживають в межах певного краю. Обов'язковим було ознайомлення з історією окремих населених пунктів (міст, сіл, поселень, садиб, монастирів). Всі ці дослідження проводилися для того, щоб краще вивчити виробництво краю, місцеві ринки сировини та збуту. Але й тут без історичних екскурсів було б важко обійтись. Тому пропонувалось ознайомлення з історією кустарних промислів, окремих фабрик і заводів.

Поступово “краєзнавство” стали усвідомлювати як рух, головною ознакою якого є масовість, а її прикметами — численні випадки заснування нових краєзнавчих осередків, проведення ними зібрань, конференцій, з'їздів, збільшення матеріалів відповідного змісту на сторінках періодики, поява перших монографічних наукових робіт з краєзнавства, запровадження за аналогічною назвою навчального курсу, системи виховних заходів у навчальних закладах тощо⁷.

Пошуки відповіді на питання про предмет і завдання краєзнавства у 20-х — на початку 30-х років ХХ століття яскраво відобразилися на сторінках тематичної періодики, книг. Аналізуючи краєзнавчі дослідження цього періоду, можна визначити декілька варіантів відповіді на це питання. Краєзнавство — це:

- 1) наука, що об'єднає природничі та гуманітарні дисциплінарні цикли і спрямована на вивчення певного географічного та історичного регіонів країни, або ж частина фундаментальних наук;
- 2) особлива методична дисципліна;
- 3) науково-педагогічний метод, що дає змогу вивчати батьківщину;
- 4) виховний засіб у формуванні нової людини та громадянського суспільства;
- 5) наукове всебічне пізнання краю;
- 6) форма масової діяльності у вивченні рідного краю.

Всі ці визначення, співіснуючи, взаємодоповнювали і взаємозбагачували одне одного, малюючи картину ставлення науковців та громадських кіл до змісту і ролі краєзнавства 20-х років.

Однак науковці в 20-х роках ХХ століття

так і залишили теоретичні питання про предмет, зміст, об'єкт краєзнавства відкритим. Більшість вчених сприймали їх як перелік зовнішніх і внутрішніх ознак події, факту, процесу, явища. Якщо краєзнавці-науковці намагалися, принаймні у описовій манері, досягнути реальність, яка позначалась термінами, то краєзнавці-аматори оперували термінами, поданими авторитетними науковцями, переписуючи описане ними.

Подібний стан речей залишався довгий час. Певною мірою це було пов'язано з початком згортання краєзнавчого руху в 30-х роках ХХ століття і переведенням його в площину “слухняної форми сприйняття” режиму. Після ІІІ Всеросійської краєзнавчої конференції визначилися такі напрямки в краєзнавстві: злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом, залучення широких мас трудящих до краєзнавчої роботи, ідеологічна спрямованість краєзнавства. В зв'язку з новими напрямками визначилися і принципові питання теорії краєзнавства.

30-ті — перша половина 50-х років ХХ ст. для історичного краєзнавства були часом великих випробувань. С. О. Шмідт писав, що перманентний погром історичних установ в зазначений період призвів до руйнування зв'язку між “великою наукою” і освітою, що її підживлювала⁸. По суті, припинилася практика видання краєзнавчих досліджень. Це був час занепаду масовості краєзнавчого руху, переміщення центру історико-регіонального дослідництва в історико-краєзнавчі музеї, редакційні групи по написанню історії фабрик, заводів, колгоспів, ідеологічної переорієнтації. Лише з середини 40-х років ХХ ст. можна побачити деяке пожвавлення історико-краєзнавчого пошуку, намагання використати джерела минулого з метою героїко-патріотичного виховання народу, допомогти державі у відбудові закладів освіти, культури. Але наприкінці 1940-х років спостерігаємо контраст партійно-державних структур, ідеологічного тиску, контролю і диктату в галузі історії, краєзнавства, літератури, мистецтва, звуження проблематики дослідництва до питань героїзму.

Спроби відродити історико-краєзнавчі дослідження в Україні відбулися з другої половини 1950-х років. Наприклад, переконливим доказом того, що традиції історичного краєзнавства, які склалися на Харківщині впродовж ХІХ — поч. ХХ ст., не були остаточно

втрачені, можуть бути краєзнавчі розвідки А. Г. Слюсарського. Він виступав як краєзнавець у період, коли “краєзнавчий бум” 1920-х — початку 1930-х років вже закінчився, а новий підйом 1960-х років ще тільки позначився. З-під його пера виходять статті, брошури, монографії з історії Харкова, Харківського університету, Слобідської України. Вершиною діяльності А. Г. Слюсарського в дослідженні Слобожанщини стали дві його монографії “Слобідська Україна. Історичний нарис ХVІІ–ХVІІІ ст.” (1954 р.) та “Соціально-економічне розвитие Слобожанщини ХVІІ–ХVІІІ вв.” (1964 р.). А. Г. Слюсарський в значній мірі дав нове бачення поступу історичного процесу в краї, правдиво відтворив достатньо повну картину соціально-економічного розвитку Слобожанщини. Його нарис про колонізацію краю, історію міст Слобожанщини, економічне і культурне життя не втратили актуальності до сьогодні. У цілому творчість А. Г. Слюсарського сприяла початку нового етапу історико-краєзнавчих досліджень⁹.

Активну участь освітян у процесі відродження краєзнавчого руху спостерігаємо з початку 1960-х років. “Відлига” в політичних і суспільних відносинах не могла не позначитися й на загальному стані історичної науки, історичного краєзнавства тощо. Поволі почав відновлюватися інтерес до методологічних і методичних проблем краєзнавства. Протягом певного часу воно ще не розглядалося як самостійна наукова дисципліна. Його визначали, зокрема, як “комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і специфічними методами дослідження, але таких, що ведуть у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю”¹⁰. Впровадження історичного краєзнавства в якості навчальної дисципліни вимагало вирішення питання про його джерельну базу, міждисциплінарний статус, визначення об'єктно-предметної сфери. Певною мірою на ці питання була дана відповідь у навчальному посібнику для студентів педвузів за редакцією М. Милонова, у назві якого вперше з'явилося поняття “історичне краєзнавство”. Поняття “краєзнавство” автори тлумачили як всебічне вивчення певної території, що проводиться на науковій основі, причому об'єктами вивчення є соціально-економічний, політичний і культурний розвиток мікрорайону, села, міста, району, області тощо. За формами організації краєзнавства

мусило бути шкільним, державним, громадським¹¹.

Подальше зростання інтересу до краєзнавчих досліджень спостерігається в 1970-х — на початку 90-х років ХХ ст. Його якісно новий зміст сучасні дослідники пов'язують із підготовкою унікального 26-томного видання “Історії міст і сіл Української РСР”, створеного великим колективом науковців і місцевих краєзнавців під керівництвом академіка П. Т. Тронька¹². Кожній області УРСР було присвячено спеціальний том. Наприклад, у підготовці тому і написанні нарисів з історії міст і сіл Харківської області брали участь широкі кола: викладачі ВНЗ, учителі, робітники архівів, культурно-просвітницьких установ, радянського і державного апарату, аматори-краєзнавці, інші представники громадськості. Попри ідеологічну заангажованість у доборі й викладі матеріалу, це видання істотно просунуло вперед справу дослідження України в краєзнавчому вимірі, водночас давши поштовх осмисленню того стану, у якому перебувало вітчизняне краєзнавство.

Не припиняється дискусія з цього питання і сьогодні. Як вже відмічалось раніше, краєзнавчі дослідження переживають період підйому. Виходячи з цього, сучасні дослідники історії краєзнавчого руху дійшли висновку, що в поняття “краєзнавство” входить сукупність наукових дисциплін про комплексне дослідження краю, складова частина історичної науки та великий громадський рух.

Осмыслити поняття “край” і “краєзнавство” намагалися В. О. Горбик і П. І. Скрипник у статті “До питання про районування України”¹³. Автори зазначали, що до сьогоднішнього часу серед фахівців немає єдиної точки зору стосовно терміна “край”. На різних етапах розвитку історичної науки його тлумачили неоднаково. Тому поняття “край” може вживатися в багатьох значеннях. В одному випадку його розуміють як навколишні простори, в іншому — як адміністративний район, область, іноді — як автономну республіку чи державу¹⁴. Підсумовуючи результати ґрунтовних досліджень, автори роблять висновок, що “поняття “край” в історико-краєзнавчому плані слід розуміти як певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у вивченні територіальних меж кордонів краю є: 1) фізико-географічний; 2) економічний; 3) політичний; 4) етнічний. Причому найважливіше місце серед них поси-

дає фізико-географічний як одна з найменш рухливих ознак під час характеристики історичного району”. Таким чином, хронологічні (просторово-регіональні) підходи диктують необхідність оцінки країв за конкретними, притаманними лише їм властивостями. Місце, простір, територія тут виступають як об'єднувальне начало. Крім того, слід пам'ятати, що просторові межі поняття “край” повністю залежать від часових¹⁵.

Подальшу наукову розробку загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методичних засад спостерігаємо на сторінках наукового збірника “Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи”¹⁶. Авторами здійснено спробу аксіоматично узагальнити теоретичні засади краєзнавства, тобто провести систематизацію наукових знань, за якими окремі теоретичні твердження приймаються за вихідні як аксіоми, а всі інші положення теорії витікають із них шляхом логічних міркувань — доведень.

Стосовно цього інтерес становить стаття М. Ю. Костриці “Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології”¹⁷.

Дослідник виділяє три основні функції краєзнавства (у тому числі й історичного):

I. Педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою якого можна підвищувати ефективність навчально-виховного процесу в освітніх закладах усіх типів, успішно опановувати основи наук, допомагати формувати практичні вміння і навички. Крім того, краєзнавство сприяє вихованню в особистості громадянської позиції як інтегрованої якості. Інколи в окремий напрям виділяють навчально-освітнє (виховне, шкільне) краєзнавство, підкреслюючи цим його роль у відродженні національно-історичної пам'яті в учнівської молоді.

II. Краєзнавство — пропедевтичний курс. Воно є підґрунтям елементарної історії, географії, природознавства тощо. Як правило, подається в стислій і зрозумілій формі для того, щоб зацікавити предметом дослідження, а в деяких випадках надати базові поняття для більш серйозних занять наукою.

III. Наукова. Вона визначає краєзнавство як складову частину тієї галузі науки, представником якої воно є (історія, географія, літературознавство тощо), з усіма притаманними цим наукам методами досліджень. Образно кажучи, наукове краєзнавство є живою тка-

ниною історичної, географічної, філологічної та інших наук, без якої ці науки не можуть існувати.

Ключовими ознаками краєзнавства автор вважає багатогалузевість і багатопроблемність. При цьому кожна з проблем має свою специфіку. За таких умов часто губляться індивідуальні риси, навіть за широкого висвітлення якоїсь із проблем. Це властиве практично всім галузевим напрямам краєзнавства. Тому об'єктивно постає завдання вивести краєзнавство з вузьких галузевих меж.

Краєзнавство — це цілісна, динамічна і нерозривна система, яка функціонує у світлі тривимірних моделей:

- а) простір (географічне краєзнавство);
- б) час (історичне краєзнавство);
- в) соціум (соціальне краєзнавство).

Логічна схема пізнання виглядає таким чином: накопичення фактів, їх аналіз і виявлення загальних закономірностей розвитку, синтез та наукове пояснення, поглиблене дослідження загального й окремого в розвитку суспільства і природи, їх узагальнення.

На думку М. Ю. Костриці, саме ця тривимірна система є основним об'єктом краєзнавства, вона створює суспільно-територіальний комплекс певного простору, який є сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів.

Великої уваги, на нашу думку, заслуговує ґрунтовне дослідження Я. В. Верменич, присвячене теоретико-методологічним проблемам регіоналістики в Україні. Намагаючись розмежувати об'єктно-предметні сфери регіоналістики та історичного краєзнавства, авторка зазначає, що складність цього завдання визначається певною невідповідністю між масштабами краєзнавства як суспільного явища і рівнем його наукового осмислення. Історичне краєзнавство як частина загального краєзнавства, з одного боку, і як особливий різновид історичної регіоналістики, з іншого, спирається на величезний пласт інформації, здобутий упродовж довгого часу їх присутності в геокультурному полі України¹⁸. Тому історичне краєзнавство є науковою основою історико-регіональних досліджень. Але було б невірно цілком вводити їх в об'єктно-предметну сферу краєзнавства. Я. В. Верменич підкреслює, що кожна з них має і власні цілі, і завдання, і дослідницькі методи. Якщо графічно зобразити співвідношення історичного

краєзнавства й історичної регіоналістики у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне і збігаються лише частково, то можна побачити, що в частині незбігу історичного краєзнавства лишається вся сфера громадського і навчального краєзнавства, а в історичній регіоналістиці — поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. З цих позицій історичне краєзнавство розглядають як інтегральний науковий напрям історії, природи, населення, господарства, культури, пам'яток у межах певної окресленої частини країни, міста, села, який має свою систему зв'язків із громадськістю і на неї спирається. В той же час історична регіоналістика прагне зберегти за собою сферу наукових досліджень минулого дещо ширших територій (регіонів) і країни в цілому, вплив регіонів на міжнародну ситуацію, розробку критеріїв регіонального поділу, напрями регіональної політики центру і реакцію на неї на місцях тощо. Говорячи про специфіку краєзнавства, автор вбачає її в тому, що краєзнавство зближує системи природничого та соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар'єри між професорською наукою й аматорами-ентузіастами¹⁹. Таким чином, можна спостерігати збіг думок Я. В. Верменич і М. Ю. Костриці стосовно феноменальності краєзнавства в контексті розвитку історичної науки. Краєзнавство не лише додає в канву природничих і соціогуманітарних досліджень місцевий колорит, але й розширює коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю. Крім того, краєзнавство відіграє виключно важливу роль у вихованні національної свідомості, патріотичних почуттів.

На методологічному і методичному рівнях краєзнавство має багато спільних ознак з країнознавством. Відмінність між ними полягає в масштабах предмета дослідження. Краєзнавство, на відміну від країнознавства, яке вивчає державу в цілому, обмежується лише територією її певної частини. Однак разом вони відтворюють цілісний образ України як держави з виразною геополітичною "особистістю", з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом.

Таким чином, спостерігаємо вияв одного із законів діалектики — єдності та боротьби протилежностей. Історія кожної окремої землі са-

модостатня, обмежена, відмінна від інших, зі своїми, притаманними лише їй, ознаками та особливостями. Вона нагадує смальту, кожен шматочок якої має свій колір, свій розмір. Однак коли безліч таких часточок об'єднується в єдине ціле завдяки узагальненим фундаментальним дослідженням, з'являється пишне, небачене за своєю красою мозаїчне панно — історія України, українського народу, української нації.

Маючи унікальну можливість органічно поєднувати в собі дві форми — державну і громадську, які знаходяться в тісному зв'язку, взаємодоповнюють і збагачують одна одну, історичне краєзнавство користується великою популярністю. Самовіддані зусилля краєзнавців-професіоналів і аматорів підтримують в суспільстві інтерес до історії, культури, мови, традицій українського народу, чим сприяють формуванню національної самосвідомості та історичної пам'яті.

Високий рівень національної гідності про-

мадян спроможний консолідувати націю. А це не можливо без виховання любові та поваги до рідної землі, історії, звичаїв, культури. Отже, історичне краєзнавство, яке є складовою національної освіти, сприяє відродженню регіональних традицій, консолідації нації. Історичне краєзнавство, як складова національної освіти, пройшло складний шлях формування і становлення. Динаміка цього процесу уповільнювалася через впливи політично і культурно домінуючих тенденцій. Проте періодичне оновлення історичного краєзнавства, його вплив на розвиток історичної науки і освіти сприяло безперервності утвердження української національної свідомості як важливої складової національної ідентичності.

Сьогодні історичне краєзнавство в Україні стало могутнім засобом пробудження національної самосвідомості українського народу, його національно-історичної пам'яті, без чого неможливим був би процес утвердження незалежної української державності.

Джерела та література

- 1 *Михальченко М.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич, К., 2004; *Сардачук П. Д., Сагайдак О. П.* Україна в двосторонніх міжнародних відносинах: Навч.-довідк. посібник. — К., 2005; *Світленко С. І.* Світ модерної України кінця XVIII — початку XX століття: Зб. наук. праць. — Д.: Герда, 2007; Україна і інтелект нації на межі століть. Кол. моногр./ Керівн. авт. колект. В. К. Врублевський. — К., 2000.
- 2 *Франко І.* Галицьке краєзнавство // Зібрання творів: У 50-ти томах. — К., 1986. — Т. 46. — Кн. 2. — С. 123.
- 3 *Савчук В. О.* Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України сер. 20-х рр. XX ст. // Краєзнавство. — 2000. — № 1–4. — С. 37.
- 4 *Баженов Л. В.* Стан і проблеми створення та видання навчальних посібників з регіональної історії України для вузів і шкіл України // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. — Наук. зб. — Кам'янець-Подільський, 2002. — С. 34.
- 5 *Костриця М. Ю.* Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. — Наук. зб. — Кам'янець-Подільський, 2002. — С. 4.
- 6 *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід. Проблеми. Перспективи). — К., 2000. — С. 39.
- 7 *Бездрабко В. В.* Термінологічні аспекти буття вітчизняного краєзнавства поч. XX ст. // Історіографічний збірник. — Вип. 4. — С. 57.
- 8 Цит.: *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. — С. 344.
- 9 Див.: *Антон Григорович Слюсарський* — професор Харківського університету: Бібліограф. покажч. — Х., 1992.
- 10 *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. — С. 344.
- 11 *Милонов Н. П.* Историческое краеведение / Н. П. Милонов, Ю. Ф. Кононов, А. М. Разгон, М. Н. Черноморский, А. С. Завадько — М.: Просвещение, 1969. — С. 3–4.
- 12 *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні пробле-

- ми: Дис. ...доктора іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. — К., 2005. — С. 8.
- 13 Горбик В. О., Скрипник П. І. До питання про районування України // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 3–12; № 2. — С. 17–28.
- 14 В українознавстві поняття “край” нерідко ототожнювалося з поняттям “земля”. Зокрема, напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, В. Антонович назвав “земельним”. Д. Багалій відштовхувався від іншого поняття — “область” — і називав свій метод “обласницьким”. М. Грушевський запровадив до наукового обігу поняття “історичне районознавство”.
- 15 Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. — С. 89–90.
- 16 Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. зб. / Ін-т історії України, Укр. академ. істор. наук. — Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002.
- 17 Костриця М. Ю. Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Зб. наук. праць. — Кам’янець-Подільський, 2002. — С. 3–9.
- 18 Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історії регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України, НАН України, 2003. — С. 53.
- 19 Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. — 2001. — № 6. — С. 3–21; 2002. — № 2. — С. 3–26.

Ольга Кашаба

**Историческое краеведение как составляющая национального образования:
теоретический аспект**

Анализується процес становлення історичного краєвчення в системі національного освіти. Розглядаються теоретичні питання про предмет, об'єкт і задачі історичного краєвчення. Увага акцентується на виховній і консолідувальній функціях історичного краєвчення в процесі відродження української нації.

Ключевые слова: історичне краєвчення, край, національне освітання, історична наука, національне свідання.

Olga Kashaba

**The local History studies as an Element of the National Education:
the Theoretical Aspect**

The processes of the formation of the local history studies in the system of the national education had been analyzed. The theoretical aspects of the objects and tasks of the local history studies had been shown. The educational and consolidation functions of the local history studies in the Ukrainian national resurrection process had been pointed.

Key words: the local history studies, the region, the national education, the history science, the national identity.

